

DOI: 10.15421/272228

UDC 94:327. (470+557) «1906–1907»

В. С. Золотарьов*Харківський національний автомобільно-дорожній університет м. Харків, Україна*

АГРАРНИЙ АСПЕКТ ДУМСЬКОЇ ПОЛІТИКИ КДП РОСІЇ ТА ЇЇ СТАВЛЕННЯ ДО АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П. А. СТОЛИПІНА (1906–1907 рр).

E-mail: Zolvist@i.ua

ORCID: 0000-0003-2145-8814

Анотація. Досліджено думську діяльність Конституційно-демократичної партії Росії протягом 1906–1907 рр. із розв'язання аграрного питання. *Мета* статті полягає в аналізі програмних настанов КДП та діяльності думської фракції кадетів у I та II Державних думах, дослідженні їхнього думського «Проекту-42» щодо вирішення аграрного питання та ставлення партії до аграрної реформи П. А. Столипіна. *Предметом статті є* конкретна практична діяльність кадетів щодо здійснення своїх програмних настанов та «Проекту-42». *Актуальність роботи* полягає саме в тому, що на сучасному етапі розвитку України в умовах незалежності важливим фактором подальшого розвитку стало питання власності форм на землю та можливостей її купівлі-продажу. Різноманітні політичні сили сучасної України по-різному відреагували на урядовий проект щодо аграрних перетворень: від повної підтримки до діаметрально протилежної позиції заборони створення ринку землі. 31 березня 2020 р. Верховна Рада України проголосувала за законопроект № 2178–10 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», яким було знято мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення. Відповідно до вищевказаного закону, 1 липня 2021 р. було скасовано мораторій на продаж аграрної землі, крім земель державної власності. Отже, є сенс звернутися до аграрної політики партії кадетів та їх ставлення до реформи П. А. Столипіна в Російській імперії на початку ХХ ст. Основними джерелами стали документи архівів, що містять інформацію про діяльність кадетської партії та її думської фракції, партійні документи та матеріали ЦК КДП. З метою опрацювання цих джерел використано методи історичного аналізу й синтезу, а також спеціально-історичні методи: історико-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний. *Основні результати роботи* полягають у дослідженні аспектів аграрної політики кадетів протягом 1906–1907 рр. Кадети, як представники ліберально-демократичного напрямку у визвольному русі Росії, завжди намагалися знаходити порозуміння серед усіх верст російського суспільства. Тому КДП виключно представлялась як позакласова партія, як партія еволюційних методів боротьби за соціальний мир. Друга назва партії – Партія Народної Свободи – саме про це і свідчить. У процесі вирішення аграрної проблеми кадати намагалися задовольнити як потреби селянства в землі, так і інтереси російських поміщиків. У цьому, напевно, і був головний аспект аграрної політики кадетів протягом 1906–1907 рр.

Ключові слова: Державна дума, Конституційно-демократична партія, аграрний проєкт, думська фракція, П. А. Столипін.

V. Zolotarev*Kharkiv National Automobile and Highway University*

AGRARIAN ASPECT OF THE DUMA POLICY OF THE CONSTITUTIONAL DEMOCRATIC PARTY OF RUSSIA AND ITS ATTITUDE TOWARDS P. A. STOLYPIN'S AGRARIAN REFORM (1906–1907)

Abstract. The duma activity of the Constitutional Democratic Party (CDP) of Russia over the period of 1906 and 1907 concerning the solving of agrarian problem has been examined. The objective

of the article aims at analyzing the program policies of CDP and the activity of Duma faction of the Cadets in the I and II State Dumas, examining their Duma “Project-42” concerning the solving of agrarian issue and attitude of the party towards Stolypin’s agrarian reform. The subject of the article is a concrete practical activity of the Cadets concerning the fulfillment of their program policies and “Project-42”. The immediacy of the work is that at the modern stage of the development of Ukraine in conditions of independence the important factor of further development became the issue of forms of ownership on land and possibilities of its purchase and sale. Different political powers of modern Ukraine reacted differently to governmental project of agrarian transformations: from full support to diametrically opposite position of prohibiting the creating a land market. On March 31, 2020 the Verkhovna Rada of Ukraine voted for the Draft Law № 2178–10 “On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Circulation of Agricultural Land” which removed the moratorium on the sale of agricultural land. According to the above-mentioned law the moratorium on sale of agricultural land, except the state property land, was annulled on July 1, 2021. Consequently, it makes sense to turn to the agrarian policy of the Cadet party and their attitude to the reform of P.A. Stolypin in the Russian Empire in the early twentieth century. The main sources were archive documents containing information on the activities of the Cadet Party and its Duma fraction, party documents and materials of the Central Committee of the CDP. To process these sources we used methods of historical analysis and synthesis, as well as special historical methods: historical-chronological, historical-typological, historical-comparative. The main results of the work consist in the study of the aspects of the agrarian policy of the Cadets during 1906–1907. The Cadets, as representatives of the liberal-democratic direction in the liberation movement of Russia, always tried to find understanding among all segments of Russian society. Therefore, the CDP was exclusively presented as an extra-class party, as a party of evolutionary methods of struggle for social peace. The party’s second name: the Party of People’s Freedom, says it all. In solving the agrarian problem, the Cadets tried to satisfy both needs of the peasantry for land and to take into account the interests of the Russian landlords. This, apparently, was the main aspect of the agrarian policy of the Cadets during 1906–1907.

Key words: The State Duma, the Constitutional Democratic Party, agrarian project, Duma faction, P.A. Stolypin.

Вступ. Під час Першої буржуазно-демократичної революції у Росії 1905–1907 рр. значно активізувалися усі політичні сили. Відбулася консолідація ліберально-демократичного табору, лідером якого і стала Конституційно-демократична партія (КДП), або партія Народної Свободи (ПНС). Кадети намагалися позиціонувати себе як позакласова партія, яка об’єднує всі верстви російського суспільства.

На початку створення партії основу становили міські дрібнобуржуазні прошарки, ліберальні поміщики. У великій кількості в лавах КДП була представлена інтелігенція: професори, приват-доценти, лікарі, адвокати, викладачі гімназій, літератори, редактори газет та журналів, інженери. За своїм інтелектуальним складом із кадетами не могла зрівнятися жодна партія. Варто назвати імена П. М. Мілюкова, В. О. Ключевського, В. І. Вернадського, князів Петра та Павла Долгорукових, О. О. Кізеветтера, О. О. Корнілова, С. О. Котляревського, І. І. Петрункевича, Ф. І. Родичева, П. Б. Струве, О. О. Шахматова, М. М. Данилевського, М. М. Ковалевського, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова та інших. Серед кадетських лідерів було багато земських діячів та фахівців з аграрного права: В. А. Маклаков, Ф. І. Родичев, І. І. Петрункевич та ін.

Мета та предмет дослідження. Мета статті полягає в аналізі програмних аспектів КДП, дослідженні діяльності думської фракції кадетів у I та II Державних думах, розгляді думського «Проекту-42» щодо вирішення аграрного питання та ставлення партії Народної Свободи до аграрної реформи П. А. Столипіна. *Предметом статті є конкретна практична діяльність Конституційно-демократичної партії щодо здійснення своїх програмних настанов та «Проекту-42».*

Джерела. У процесі виконання завдань дослідження було проаналізовано документи Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ. – Ф. 523, Спр. 27, 28, 30–32), де містяться матеріали нарад ЦК ПНС та фракції кадетів у I та II Державні думі. Досліджено стенографічні звіти Державної думи, протоколи ЦК партії.

Використано матеріали Державного архіву Харківської області, (ДАХО. – Ф. 3. Оп. 287), де містились документи щодо ставлення харківських кадетів до селян Харківської губернії, листування членів харківського комітету з Московським відділом ЦК КДП.

Історіографія. Досліджувати аграрну політику кадетів радянські історики почали на рубежі 40-х – 50-х рр. ХХ ст. У роботах істориків Л. В. Завадської, О. П. Смирнова, П. К. Люлякова є аналіз аграрних законопроектів, внесених партійними фракціями, зокрема і кадетами до I і II Думи [7; 12; 17]. Л. В. Завадська дійшла висновку, що кадетський принцип примусового відчуження земель слід вважати останнім засобом зупинити революційний рух у країні [7]. П. К. Люляков розкрив значення аграрного питання для РСДРП, а КДП, на його думку, була головним конкурентом у реалізації аграрної програми більшовиків [12]. О. П. Смирнов навів принципову різницю між РСДРП та КДП у вирішенні аграрного питання та однозначно засудив їхній принцип примусового відчуження частини поміщицьких земель [17]. Економічні аспекти думських аграрних законопроектів навколо столипінської реформи стали предметом дослідження Є. Г. Василевського [6]. Виступи представників думських фракцій під час обговорення аграрних законопроектів проаналізував А. І Нільве [13]. Аграрну програму кадетів у революції 1905–1907 рр. досліджено одним із фундаторів історії кадетів серед радянських істориків В. В. Шелохаєвим [21]. Серед українських істориків значний інтерес до історії партії кадетів спостерігається на початку ХХІ ст. Так, до 100-річчя початку впровадження аграрної реформи П. А. Столипіна, у 2006 році журнал «Український селянин» присвятив свій № 10 саме аграрним аспектам цієї реформи та її наслідкам щодо України. Увагу дослідників привернули такі роботи: «Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки» О. П. Реєнт, «Особливості впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині в дослідженнях Г. Ю. Храбана» В. В. Сокирської, «Ментальні “почування” українського селянства в умовах проведення Столипінської аграрної реформи» Ю. П. Присяжнюка, «Столипінська аграрна реформа в контексті процесів розселення сільського господарства на теренах Російської імперії» О. В. Михайлюка, «Економічні наслідки Столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні (1906–1914 рр.)» І. М. Власюка [19]. У 2016 р. з'являється стаття М. Бурдіна «Столипінська реформа земельних відносин та її зв'язок із цивілізаційно-правовим розвитком України» [5]. Але, на жаль, фундаментальних робіт щодо дослідження аграрних аспектів думської політики партії кадетів у 1906–1907 рр., та її ставлення до реформ П. А. Столипіна майже не існує. Є лише фрагментарні дослідження з цього питання.

Основний матеріал та результати. У роки Першої буржуазно-демократичної революції в Росії 1905–1897 рр. аграрне питання залишалось одним із найважливіших. Майже всі політичні сили, за винятком монархістів, намагалися використати аграрні проблеми у своїх цілях. Кадети присвятили цьому питанню VI розділ своєї програми. У 37-му пункті їх програми було записано: «Відчужені землі поступають у державний земельний фонд. Землі з цього фонду передаються селянам відповідно до землеволодіння та землекористування у різних областях Росії» [9, с. 72]. Поміщицькі землі підлягали відчуженню за «справедливою» (ринковою) ціною за рахунок держави. Після відміни кріпацтва у 1861 р. система викупних платежів залишалася важким тягарем для більшості російського селянства. Революційні партії відкрито виступали за скасування викупних платежів. Конституційно-демократична партія також запропонувала відміну платежів. Так, у 31 пункті своєї програми вона зазначила скасування викупних платежів. Після поразки Першої російської революції у 1907 р. відбувається еволюція кадетських поглядів і цей пункт було змінено: «...половина збитків за викупну операцію повинна бути сплачена самими селянами» [10, с. 94]. На наш погляд, із поразкою революції змінюється конкретно історична ситуація: П. А. Столипіну вдалося за рахунок здійснення аграрної реформи стабілізувати економічне становище в аграрному секторі та залучитися підтримкою частини селянства, яка вийшла з обцинного землекористування й отримала переваги власності на землю. Крім того, кадети не хотіли відкрито конфліктувати з урядом та поміщиками, але й намагалися заручитися підтримкою селян. Усі свої зусилля кадети спрямували на мирне врегулювання аграрного питання.

Погляди кадетів збігалися з планами голови уряду П. А. Столипіна, який намагався частину селян зробити власниками землі. Лише селянин, який відчув економічну

самостійність та право стати справжнім господарем своєї землі, був по-справжньому зацікавлений результатами своєї праці. Це сприяло збільшенню продуктивності праці на землі.

Відбулися гострі дискусії з представниками соціалістичних партій. Важливо навести промову одного з лідерів КДП Ф. І. Родичева під час полеміки з прихильниками общинної власності: «Ви говорите про громадську власність, але ж не забувайте, що тоді знову буде таке ж кріпацтво, все буде належати одному уряду, і тоді уряд буде дбати лише за своїх, і деспотизм буде гіршим, ніж будь-коли» [4, Арк. 15]. Звичайно, провести націоналізацію землі було значно простіше, ніж правильно розпорядитися нею в інтересах всього суспільства з найбільшим економічним підсумком. У кадетів були серйозні підстави обережно та навіть негативно ставитись до вимог націоналізації землі. КДП вважала, що для здійснення націоналізації потрібні були соціально-економічні та політичні умови, яких у Росії на той час просто не існувало. Крім того, «...націоналізувати, – писала «Речь» у редакційній статті, – забрати землю не лише у великого поміщика, а й у звичайного селянина, що саме по собі вже не тільки аморальне, але й злочинне. Держава не може правильно розпоряджатися усією землею, частина її обов'язково буде залишена напризволяще. Праця на землі, яка дана в тимчасове користування, не буде мати тієї сили, яку б вона мала на власній землі» [16, № 24, 26 березня 1906 р.].

Незважаючи на вищенаведене, деякі політики та лідери політичних партій, кадетський проект «відчуження» частини поміщицької землі за «справедливою» ціною за рахунок держави, вважали навіть кроком на шляху націоналізації. Так, П. А. Столипін назвав аграрну частину кадетської програми «напівекспропріацією, напівнаціоналізацією, що призведе до тих же результатів, що й пропозиції лівих партій» [18, с. 105]. Соціалістичні партії, навпаки, стверджували, що аграрна частина кадетської програми вигідна лише поміщикам, а селянам вона нічого не дає.

В історіографії періоду Радянського Союзу аграрна частина кадетської програми розглядалася виключно як засіб забезпечити поміщицьке господарство дешевою робітничою силою та хоч якось заспокоїти селянство в нових умовах [21, с. 42]. Така оцінка, на наш погляд, без сумніву, однобічна та вкрай політизована. Вона ігнорувала положення програми про примусове відчуження землі «вище трудової норми», про надання земель загальнодержавного користування на потреби місцевого малоземельного та безземельного землеробського населення, про викуп поміщицької землі державою.

Кадети не вимагали повної ліквідації великої земельної власності та безплатного надання селянам поміщицьких земель. Велику земельну власність вони бажали зберегти там, де це доцільно, де ця власність високотоварна і має значення для розвитку сільського господарства [20, с. 18]. У цьому був певний сенс, оскільки на базі великої земельної власності ефективніше було використовувати передові досягнення агрономічної науки, сучасну техніку та прогресивні форми організації праці, які б дозволяли значно підвищити продуктивність праці. Значна частина поміщиків, серед яких були і послідовники П. А. Столипін, намагалися впроваджувати передові сучасні аграрні технології, подорожували до Європи та вивчали досвід тамошніх аграріїв, тобто впроваджувати примусове відчуження земель таких господарств кадети вважали нерациональним.

Між I та II з'їздами КДП серед кадетів з аграрного питання відбулася гостра дискусія. До єдиної думки вони дійшли на II з'їзді, на якому обговорення аграрного питання та аграрної програми зайняло багато часу. Наприклад, під час цих дискусій ліві кадети, на чолі з М. В. Некрасовим, виступали за радикальне вирішення земельного питання, навіть підтримуючи вимоги революційних партій щодо націоналізації землі. Переважною більшістю голосів вимоги включити націоналізацію землі до програми партії були відкинута [4, арк. 6]. Думку більшості кадетів на з'їзді висловив Ф. І. Родичев: «Дарування землі ні до чого, крім насильства, підкупу та свавілля не приведе» [4, арк. 6]. На наш погляд, кадети не прагнули повної зміни всієї системи землекористування в Росії, а намагалися, з одного боку, обмежити землеволодіння поміщиків, надати тим господарствам, які залишилися, новий імпульс інтенсивного розвитку, з іншого боку,

вони хотіли розширити землеволодіння селян і тим самим знизити соціальну напругу на селі. З морального погляду таке вирішення аграрного питання було позитивним, але на практиці його здійснення могло породити додаткові проблеми. По-перше, саме процес відчуження викликав би гостру протидію з боку частини поміщиків, по-друге, під час розподілу цієї землі між селянами дуже важко було б дотриматися справедливості. Кожен селянин намагався би отримати, по-перше, більш родючу та якісну землю, а по-друге, ближчу до місця його проживання.

Селяни поклали великі надії на прийняття Державною думою, на їхній погляд, справедливого вирішення аграрного питання та скасування системи викупних платежів. 8 травня 1906 р. у Думі почалися обговорення та дискусії з аграрного питання. Значну активність виявили члени кадетської фракції, які намагалися вирішити аграрне питання згідно своїх програмних настанов. До кадетської фракції входили визнані вчені, земські діячі, економісти, правознавці, агрономи, історики, які внесли на розгляд Державної думи свій «Проект-42». Головна ідея цього проекту полягала в тому, що кадети намагалися створити державний земельний запас шляхом проведення примусового відчуження частини поміщицьких земель. За проектом, відчужені землі становили державний земельний запас. У всіх губерніях визначався нормальний розмір земельного забезпечення, до якого повинна бути доведена кількість селянської землі. Розрахунок земельної норми селянських родин проводився відповідно до їх кількості. Підлягають відчуженню землі, які раніше здавалися в оренду за гроші до 1 січня 1906 р., а також землі, які селяни обробляли своїм інвентарем. Для кожної місцевості закон мав з'ясувати дозволена норма поміщицького землеволодіння, за умовою ведення ними особистого господарства (своїми тяглом та інвентарем). Усе, що було більшим за цей розмір, також належало відчуженню без будь-яких обмежень [8, с. 57]. Крім того, залишалося багато поміщицьких господарств, землі яких були майже покинуті та не оброблялися на належному рівні. Частина поміщиків відійшла від земельних справ: здавала в оренду, закладала свої ділянки, мешкала у столицях та за кордоном. Тому і такі землі підпадали під відчуження.

Вивчаючи цей проект, можна зробити висновок, що він був реалістичним, професійним та достатньо прогресивним. Проти проекту виступили як праві, яких не влаштовував пункт про відчуження приватновласницької землі, так і ліві, оскільки проект не вимагав повного знищення поміщицького землеволодіння.

13 травня 1906 р. уряд рішуче відхилив кадетський «Проект-42» та заявив про неможливість вирішення аграрного питання шляхом примусового відчуження поміщицьких земель. Для уряду цей проект виявився досить радикальним і революційним, оскільки він суттєво переглядав всю систему землеволодіння та землекористування в Російській імперії, що складалася протягом кількох століть.

Пізніше, 23 травня 1906 р. трудовики, основу яких становили представники партій соціалістів-революціонерів та народних соціалістів, внесли на обговорення свій «Проект-104». Відповідно до цього проекту необхідно було створити загальнонародний земельний фонд, куди входять: державні, удільні, кабінетські, монастирські та церковні землі. У цей же фонд мали бути примусово відчужені всі приватновласницькі землі, якщо розміри окремих володінь перевищували встановлену для цієї місцевості трудову норму. У пункті 3 проекту повідомлялося: «надільні землі та ті з приватновласницьких, які не перевищують трудової норми, залишаються за їх власниками на цей момент, але повинні бути прийняті законодавчі акти, щоб запобігти накопиченню земель вище трудової норми в одних руках і забезпечити поступовий перехід їх у загальнонародну власність» [9, с. 172].

Винагороду за примусове відчуження приватновласницької землі мали проводити за рахунок держави. Таким чином, «Проект-104» істотно переключився з кадетським «Проектом-42». Це нескладно довести за основними положеннями обох проектів: це утворення державного земельного запасу КДП, загальнонародний земельний фонд у трудовиків, дозволена норма землеволодіння в кадетів та з'ясування трудової норми у трудовиків.

Суттєві розбіжності полягають лише в тому, що трудовики вимагали поступового переходу приватновласницьких земель у загальнонародну власність. Хоча їх теза не дає чіткого визначення, які саме землі будуть переходити в загальнонародну власність: усі поміщицькі землі, або тільки ті, які перевищують трудову норму?

Висновки. Аналіз офіційних партійних документів ЦК КДП, стенографічних звітів Державної думи першого та другого скликання, свідчать про те, що аграрне питання займало важливе місце в діяльності партії кадетів. Як послідовники ліберальних ідей кадети наполегливо відстоювали громадянські свободи та недоторканність приватної власності. Саме цим пояснюється обережне ставлення КДП до відчуження поміщицької землі та її націоналізації за планами революційних партій. Кадети, як позакласова партія, намагалася об'єднати усі верстви російського населення. Селяни, які становили більшість суспільства, привертала з боку КДП особливу увагу. Кадети чітко уявляли головні проблеми селян та шляхи їх вирішення. Задля цього і був розроблений кадетською фракцією у І Державній думі «Проект-42», в основі якого було створення фонду державного земельного запасу за рахунок відчуження приватновласницьких земель. Саме з цього фонду відповідно до встановлених норм мав відбуватися земельний наділ селян землею. Також кадети вимагали відміни залишків викупних платежів за землю. Царський уряд не міг прийняти такі вимоги кадетів.

Таким чином, кадети намагалися вирішити аграрне питання так, щоб господарства поміщиків суттєво не постраждали і водночас забезпечити землю селян. Це був компроміс між власниками землі і тими, хто її обробляє. Мета була зрозуміла, але форми і методи її здійснення були суперечливими і залишали багато питань.

REFERENCES

1. Gosudarstvennaya Duma: stenograficheskie otchety. Sozyv pervyj. (1906). [State Duma: Stenographic reports. Convening the first]. SPb.: [Gos. tip.]. CH. I (in Russian).
2. Gosudarstvennaya Duma: stenograficheskie otchety. Sozyv vtoroj. (1907). [State Duma: Stenographic reports. Convening the second]. SPb.: [Gos. tip.]. CH. II (in Russian).
3. Derzavnyj arhiv Kharkivskoj oblasti (DAKO) [State Archives of Kharkiv Region (SAKR)]. F. 3. in. 287, in. 3456 (in Ukrainian).
4. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GARF). [State Archive of the Russian Federation] (SARF). F. 523, in. 66 (in Russian).
5. *Burdin, M.* (2016). Stolypinska reforma zemelnykh vidnosyn ta yii zviazok iz tsyvilizatsiino-pravovym rozvytkom Ukrainy. *Pidpriyemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2016. № 10. S. 71–76 (in Ukrainian).
6. *Vasilevskij, E. G.* (1954). *Bor'ba partij vokrug stolypinskoj agrarnoj reformy: [Fighting Parties around the Stolypin Agrarian Reform].* diss. na soisk. uch. step. kand. ehkon. nauk. Moskva, p. 211 (in Russian).
7. *Zavadskaya, L. V.* (1947). *Agrarnyj vopros v pervoj Gosudarstvennoj dume [Agrarian question in the first State Duma].*: diss. na soisk. uch. step. kand. ist. nauk. Moskva, p. 185 (in Russian).
8. *Zakonodatel'nye proekty i predlozheniya Partii narodnoj svobody 1905–1907 gg.* (1907). [Legislative Projects and Offers of the Folk Freedom Party]. Spb.: [CK PNS], p. 296. (in Russian).
9. *Kalinychev, F. I.* (1957). *Gosudarstvennaya дума в России. Sbornik dokumentov i materialov [State Duma in Russia. Collection of documents and materials].* Moskva, Gosyurizdat, p. 646 (in Russian).
10. *Konstitucionno-demokraticheskaya partiya. Postanovleniya II s»ezda 5–11 yanvarya 1906 g. i programma.* (1906). [Constitutional Democratic Party. Resolutions of the II Congress January 5–11, 1906 and the program]. SPb., CK PNS, p. 257 (in Russian).
11. *Kuvshinov, V. A.* (1991). *Programma partii kadetov [Cadet party program].* *Voprosy istorii KPSS,* № 8. pp. 83–95 (in Russian).
12. *Lyulyakov, P. K.* (1950). *Agrarnyj vopros vo vtoroj Gosudarstvennoj dume [Agrarian question in the second State Duma].* diss. na soisk. uch. step. kand. ist. nauk. Moskva, p. 165 (in Russian).
13. *Nil've, A. I.* (1955). *Bor'ba klassov i partij po agrarnomu voprosu vo vtoroj Gosudarstvennoj dume [Fighting classes and parties on the agricultural issue in the second State Duma].* *Aavtoref diss. na soisk. uch. step. kand. ist. nauk.* Odessa, p. 22 (in Russian).

14. Pervaya Gosudarstvennaya дума. Vypusk 1–3. (1907). [First State Duma. Issue 1–3.]. SPb.: CK PNS, p. 164 (in Russian).
15. Pervaya Duma i pravitel'stvo v voprose o zemle (1916). K desyatiletiju pervoj Gosudarstvennoj dumy. 27 aprelya 1906 g.– 27 aprelya 1916 g. Sbornik statej pervodumcev [The first thought and government in the issue of Earth (1916). By the Decade of the First State Duma]. Spb., p. 56 (in Russian).
16. «Rech'» (1906–1917). Ezhednevnyaya gazeta, organ CK KDP. [«Speech “(1906–1917). Daily newspaper, CDP Central Committee] (in Russian).
17. *Smirnov, A. P.* (1951). Agrarnyj vopros vo vtoroj Gosudarstvennoj dume i bor'ba bol'shevikov s kadetami za krest'yanstvo. [Agrarian question in the Second State Duma and the struggle of the Bolsheviks with Cadets for the peasantry]. avtoref. diss. na soisk. uch. step. kand. ist. nauk Leningrad, p. 19 (in Russian).
18. *Stolypin, P. A.* (1991). Zhizn' i smert' za carya [Life and death for the king]. Moskva, Politizdat, p. 128 (in Russian).
19. Ukrainskyi selianyn: Zb. nauk. prats / Za red. A. H. Morozova.– Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi un-t im. B. Khmelnytskoho, 2006. Vyp. 10. 383 s. (in Ukrainian).
20. *Chermenskij E. D.* (1970). Burzhuaziya i carizm v revolyucii 1905–1907 gg. [Bourgeoisie and tsarism in revolution 1905–1907]. Moskva, Mysl', p. 448 (in Russian).
21. *Shelokhaev, V. V.* (1970). Agrarnaya programma kadetov v pervoj russkoj revolyucii [Agricultural Cadet Program in the First Russian Revolution]. Istoricheskie zapiski. T. 86, pp. 79–93 (in Russian).
22. *Shelokhaev, V. V.* (1983). Kadety – glavnyaya partiya liberal'noj burzhuazii v bor'be s revolyuciej 1905–1907 gg. [Cadets – the main batch of liberal bourgeoisie in the fight against the revolution 1905–1907]. Moskva, Nauka, p. 327. (in Russian).
23. *Shershenevich, G. F.* (1906). Agrarnyj vopros. [Agrarian question]. Moskva, p. 27 (in Russian).

Received .23.02.2022

Received in revised form 27.05.2022

Accepted 23.09.2022

DOI: 10.15421/272229

UDC 061.2+719(035)+908

Я. В. Ліхолєтов

*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»,
Харків, Україна*

ІСТОРІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВЩИНИ (1966–2021 рр.)

E-mail: glorfindel93@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8130-5057

Анотація. Досліджено історію становлення, розвиток пам'яткоохоронної діяльності Харківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, в контексті музейних та пам'яткоохоронних процесів Харківського регіону. У процесі аналізу основних джерел інформації, завдяки яким було розпочато функціонування обласної організації, огляду організаційних операцій становлення, напрямів та форм діяльності, а також взаємодії товариства з державними установами культури, архітектури та мистецтва визначено, що протягом другої половини ХХ ст. Харківська обласна організація УТОПК була важливим інструментом у координації та відтворенні пам'яткоохоронної діяльності Харківського регіону, займаючись лекторською, екскурсійною, нормативною та видавничою діяльністю. Впродовж 55 років свого існування, переживаючи злети і падіння,